

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 6, Number 305 (2016), 149 – 159

UDK 94 (574) 902.21

**THE DEVELOPMENT OF BUSINESS IN THE WELL AND ITS VARIANTS
(MATERIALS OF ARCHEOLOGY AND ETHNOGRAPHY)**

Kartaeva T.E., Oralbai Y.

kartaeva07@mail.ru, oralbai79@mail.ru

al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Keywords. Mangistau, Kyzylkum, Karakum, well, master kolodeztsy, water.

Abstract. Art of well business originates since ancient centuries. Archeologists found during excavation a trace of wells in the form of cylinders, in Shagalala's district in the Northern Kazakhstan, Tastybulak in the Western Kazakhstan belonging to the Bronze age. Ancient tribes since old times had knowledge about excavation of difficult well technology. Wells played a huge role in the traditional life support of the Kazakh people, besides needs of people it was necessary to give to drink numerous quantity of cattle. The water was the main wealth during the movement. In Ustyurt and Mangystau all water on the way of removement concentrated in wells. In areas of shallow groundwater of good quality dug up several dozen wells. The process of creating the well was very time-consuming. In the desert and stony district it was important to define a place of a laying a well trunk. Only masters professionals – kudykshy, were engaged in it. The complexity and enormity of the event was that it was necessary to manually break the formation of limestone and reach the layer of water.

УДК 94 (574) 902.2

**ҚҰДЫҚ ҚАЗУ ІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ҚҰДЫҚ ТҮРЛЕРІ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР БОЙЫНША)**

Картаева Т. Е. Оралбай Е.

kartaeva07@mail.ru, oralbai79@mail.ru

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Түйін сөздер: Манғыстау, Қызылкүм, Қарақұм, құдық, құдықшы, суат.

Аннотация. Қазақ жерінде құдық қазу ісі ерте кезеңден қалыптасқан. Археологтар қола дәуіріне саятын Солтүстік Қазақстандағы Шағалалық қонысынан, Батыс Қазақстандағы Тастыбұлак қонысынан қазылған цилиндр тәрізді құдықтардың орнын тапқан. Сол заманың өзінде ежелгі тайпалар құдық қазудың күрделі технологиясын менгерген. Құдықтар қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде ауыз суды қамтумен бірге, мал суару жүзеге асыруды маңызды роль атқарған. Көш жолдарын жалғап жатқан құдықтардың маңызды бекет саналды. Манғыстау мен Үстіртте көш жолдарын құдықтар жалған жатты. Суы тұщы, ері аса терең емес жерден бір-біріне жақындау етіліп, оншакты құдыққа дейін қазылған. Құдық қазу ете ауыр жұмыс болған. Құдық казумен арналы осы істі қәсіп қылған, судың көзін тани білетін шеберлер – құдықшылар айналысты. Шынырау құдықтардағы жердің тасты қабатын, таза су көздеріне жеткенше ұнғып қазған.

Кіріспе

Қазақ халқының тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесінде құдықтардың алатын орны зор болды. Құдық – байырғы, күрделі жер асты, гидротехникалық құрылым ісі. Құдық қазу ісінің бағзы замандардан қалыптастан қәсіп екендігін археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған құдық іздері, археологиялық аэротүрлімдер айғақтайты. Қазақ жерінің оңтүстік өнірі, Сырдарияның орта ағысы бойындағы ортағасырлық қалалар тіршілігінде жер асты су көздері арқылы жалғасқан бірнеше құдықтар жүйесі – көріздердің болғаны, байырғы тайпалардың күрделі білімдер жүйесінен мәлімет береді. Қазақ даласындағы күрделі құдықтар жүйесі және оның ерекшелігі қазақ жеріне келген, саяхатшылар, зерттеушілер, ескери шенеуніктердің ерекше назарын аударған, олар топонимикалық карта жасағанда, елді мекендермен катар,

сугаттар мен құдықтар аттарын енгізіп, олардың қала орталығынан қашықтығын көрсетіп отырған. Бұл еңбектердің тарихи география, тарихи топонимика үшін берері мол.

Мәселенің әдістемесі

Құдық казу ісінің, құдықшылық кәсібінің даму тарихын ғылыми практикалық қырынан игерудің отандық археология ғылымы үшін де, этнология ғылымы үшін де маңызы зор. «Құдық» тақырыбы пән аралас ғылымдардың тоғысында (археология, этнография, тарихи топонимика, тарихи ономастика, тарихи география) өзінің толық мөнісін ашады. Қазақ жерінің Манғыстау, Үстірт өңірінде дамыған шынырау казу ісі – құдықшылық кәсібімен қатар, тас қашау кәсібінің әдіс-тәсілдерінен, материалдарды өндіу ісінен мәлімет беретін материалдық заттық айғактар. Құдықтар тек жергілікті материалдарға емес, тасып қолданылған көршілес аймақ материалдарын қолданған өндіріс екендігін айғактайды. Оған Інкәрдария, Жанадария, Куандария аймақтарындағы қазақ жерінің солтүстік батысынан, Арқа өңірінен тасылған еменмен шегенделген құдықтар айғак болады. Шынырау құдықтардың терендейтін нактылауға жазбаша және ауызша деректермен қатар, накты мәліметке көз жеткізу үшін тас лактырып су түбіне жеткізу, арқан тастау тәсілдері қолданылады. Этнографиялық экспедициялық материалдарды интерпретациялау арқылы құдықшылық кәсібіне аймақтық ерекшеліктерді накталайтын кәсіптік сөздер қоры жинақталды, құдықтың қазіргі кездегі қолданыстық маңызы ашылды. Дегенмен де «құдық», «құдықшылық» тақырыбына қатысты мұралар өте тапши, оның себебі біріншіден жиі кездесетін таяз құдықтарды көміп тастаумен байланысты, екіншіден этнографиялық мәлімет беретін су көзін танитын, көзі каракты, халықтың білімді игерген қариялардың қатары сиреп кетті. Жер-су аттарының өзгеруі де құдық атауларына қатысты топонимикалық, ономастикалық мәліметтер жинауға қындық тудырады. Экспедиция барысында жиналған құдыққа қатысты кәсіби сөздер мен атаулар қорын тарихи карталар белгілері арқылы нақтылай түсү мәселенің ғылыми ақпаратын нығайтады.

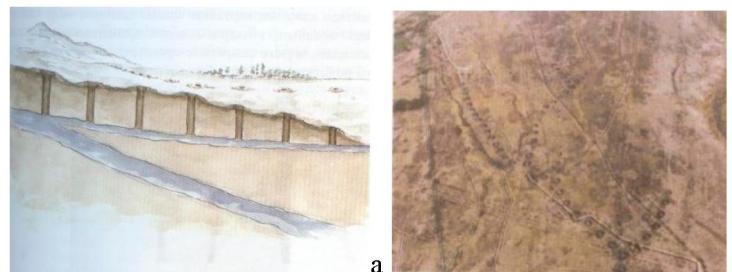
Бағзы заман құдықтарының іздері

Жер асты суларын құдық казу арқылы пайдалану көне дәүірлерден қалыптасқандығы белгілі болып отыр. Кола дәүірінің орта кезеңінде қоныстарға жататын Батыс Қазақстандағы Тастьабұлақ, Солтүстік Қазақстандағы Шагалалы деген қоныстардан орташа диаметрі 95-100 см, терендейті 5 м болатын цилинд тәріздес археологиялық құдықтардың орындары табылған [14; 20, с.154]. Б.ә.д. XV-XIII ғасырларына саятын Алакөл мәдениетінің көнінен танымал қоныстары – Алексеевское, Перелески-2, Явлена-1, Петровка-1, Атасу-1 қоныстарынан шеті шыбықтармен өрілген немесе саз балышқтан бекітілген таяз құдықтар табылған. Археологиялық құдықтардың кейбір түрлері азық-тулікті салқын сақтайтын мұздатқышшұңқыр қойма ретінде қызмет еткен. Мұздатқыш ретінде құдықтар су көздеріне дейін, жердің ылғалды қабатын коса алып қазылғанға ұксайды [14].

Б.ә. д. 1 мыңжылдықтың орта кезінен бастап қазақ жерінің онтүстігінде Сырдарияның орта және төменгі ағысында алқапты қолдан суару, ирригация ісі қалыптасты [10, с.4]. Сырдарияның орта ағысының сол жақ жағалауында орналасқан Ақтөбе-2 қонысы Қауыншы мәдениетінің жақсы зерттелген ескерткіштерінің бірі. Қазба жұмысы кезінде Сарай үйі толық ашылып, Сарай ортасындағы шаршы зал (едені 3,6x3,6 м, биіктігі 6м) еденінің ортасынан құдық табылған. Бұл сондай-ақ отырықшы қала мәдениетіндегі су көздерін иемдену тәсілдерінің бір түрін көрсетеді [5]. Қазақ және түрікмен жеріндегі Қарақұм сияқты құмды аймақтардан кездесетін археологиялық құдық іздері бұл өнірден ертеден мал шаруашылығына қолайлы аймақ болғанын дәлелдейді [8, с.228].

Ортағасырлық Сауран қаласы *кәріздер* арқылы сұғарылған. Оны іздестіру кезінде археологтар аралары 5-12-15 м құдық орындарының іздерін Міртебе қаласы маңынан анықтап, жер асты су галереясын тапқан. Кәріздер – жер асты суларын бір орынға жинап, шаруашылық пайдалану үшін суды сыртқа шығаратын көлбеке қазылған бірнеше қуыс арна, жуздеген құдықтардың жер асты орны арқылы жалғасатын сыртқы құрылышы шахмат бейнесін құрайтын суландыру жүйесі. Кәрізді кешпелі қазактар ертеде пайдаланғанға ұксайды. Өйткені осы сияқты су ағызы жүйелерінің сілімдерін Қаратая, Ұлытау сияқты таулардан әлі де көруге болады. Кәріздердің ұзындығы бірнеше км-ге созылған, ені 0,7 – 1 м, биіктігі 0,5 – 2 м болған. Нұраты елді мекенінде жер қатты, су 10-12 аршын терендейтін шықса да, жергілікті халық суландырудың осы жүйесін тиімді санаған. Нұратыда 36 кәріз, 1890 шаңырак болған. Егер құдықтар жыл сайын ұқыпты тазаланып тұрса, кәріздерді жұз жылға дейін пайдалануға болады. Сауран қаласы орнында 300-450 құдықтан тұратын кәріз орны сакталған. Ірі кәріздер кәріз қаздырған адамның ұрпағына мұрагерлікке де өтіп отырған[За; ба]. Қазақ жерінде кәріздер жүйесі гидротехникалар кең қолданысқа енгенге дейін, XX ғасырдың басына дейін қолданыста болған. Кәріздер Орта Азиядан басқа Эзербайжан, Иран елдерінде де қолданылған [5; 10; 16; Сурет 1 а,ә.]. Кәріз казу өте қауіпті іс болған, жер

асты топырактары опырылып құлап, құдықшылардың көміліп қалуы, жер асты газдарынан уланып өлуі жағдайлары да жиі кездескен [16].

Сурет 1 – а) Кәріз құдықтары б) Кәріз құдықтары іздерінің аэротүсірілімі [5; 16, 22-23]

Ортағасырлық Отырар қаласынан қабырғалары күйдірілген кіргішпен өрілген құдықтардың аузы аршилған. Құдық қабырғасын күйдірілген кіргішпен шегендеу сондай-ақ Сырдарияның төменгі ағысындағы кеүіп кеткен арнасы Інқердария, Қалғандария анғарында және Қуандария өнірлерінде кездеседі [5].

Құдық түрлері және тіршілік қамы көзі

Онгустік және далалық куан өнірлерде қазактар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды. Құдықтар қыстау, көктеу-күздеу, жайлауда және көш, керуен жолдарында қазылды. Мал табынының мерзімдік жайылымын қамтамасыз ету максатында казактар жыл сайын өздерінің ата-бабалары қалыптастырыған көш жолдары бойымен көшіп, қонысқа жеткенше белгілі құдық басына, өзен бойына тоқтап отырды. Көш және керуен жолындағы құдықтар көшпелілер мен керуеншілер жолын жалғастыратын, ел мен елдің арасын байланыстырып тұратын айрықша су бекеті ретінде қызмет еткен. Қызылқұм даласындағы көш жолдарының бойындағы Кемпір құдық, Жалынды құдық, Қөлқұдық, Байшуақ, Шірік работ құдығы, Онадым құдықтарының кездесуі көшпелілер жолын жалғастыратын, ел-елдің арасын байланыстыратын айрықша мәнді белгі ретінде сипатталынады [6].

Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығындағы еңбек өте ауыр болған. Табиғи су көздері жоқ шөл мен шөлейіт өнірлерде құдық қазып, оны қалыпты жағдайда ұстая үшін қазактардың көп күш жігер жұмсауына тұра келді. Қазактардың дәстүрлі мал шаруашылығы табиғаттың дүлей құбылыстарына тәуелді болды. Шу қазактары Жетікоңыр жайлауына жету үшін Бетпакдала, ал Сыр қазактары Торғай арқылы Қостанай жетіндеігі жайлауларға жету үшін Арыскұм, Дариялыштақыр сияқты шөлдерді кесіп өтті. Сырдың төменгі ағысы бойындағы қазактар Ыргыз, Ақтөбе жайлауларына көшер жолында Кемпірқұдық, Қызылдемар, Қияқты, Жалынды, Алтықұдық, Қарақұз, Тасқұдық сияқты құдықтардың үстінен өткен. Кіші Борсық, Үлкен Борсық құмдары, Мойынкүм, Қызылқұм, Қарақұм сияқты табиғи су көздерінен жырақ жерлерден құдық қазып, оны қалыпты жағдайда ұстаяу, өздерінің тіршілік қамын қамтамасыз ету жүйесі және малды шөлден аман алғып қалудың қамы еді. Өсіреле суы тағшы табиғи зоналарда құдықтардың маңыздылығы жоғары болды. Далалық куан өнірлерде қазактар арасында құдықшылар мен сушылардың беделі жоғары болды [18; 19].

Көш жолдары бойындағы ауыл уақытша тоқтайтын құдық басы да, табиғи және жасанды су көздерімен қатар «сұат» деп аталып, бір суваттан екінші бір суватқа жету жолының қашықтығы 5-10 шакырым болатын (Сурет 2). Ертеде жайылымдық жер, мерзімдік қоныс қарағанда иеленген жерге белгі қалдырып кетіп отырған, суватқа бірінші келіп тоқтаған ауыл суват немесе құдық басындағы шөптің басын буып байлаған, бұл дәстүр *top* будым деп аталған. Егер басқа ауыл байланған шөпті көрсе, онда олар суватқа тоқтамай одан әрі көше берген [7, с.141].

Сурет 2 - Суватқа тоқтаған ауыл. В.Ю. фон-Бранке фотосы. 19 ғасырдың соны.

Қазақ жерінде құдықтардың қазылған жеріне, судың көлеміне, су көзінің таяздан және теренінен шығатына байланысты құдық қазудың да өзіндік әртүрлі әдіс-тәсілдері қалыптасты. Зерттеушілер еңбектеріндегі мәліметтерді зерделей отырып, пайдаланатын уақыт мерзіміне қарай құдықтардың ұзак жылдар пайдаланатын тұракты, терен емес етіп қазылғып, керек болмagan кезде көміп кететін уақытша түрлерінің болғандығын көреміз. Тұракты құдықтардың 4-5 метрге дейін терен емес, таяз, 4-тен 10 метрге дейін орташа терендіктегі, 10 метрден асатын терен түрлері болды. Қазақ халқының ерте замандардан бері келе жатқан гидротехникалық білімі «құдықшылық» деп аталған көсіп түрін қалыптастырды.

Терен құдықтар «шыңырау» деп аталды. Манғыстау, Үстіртте су ете теренінен шығатындықтан тек «шыңыраулар» қазылды, шыңырау құдықтарды таспен шегендегендіктен «тас құдық», «тас шыңырау» деп те, терен болғандықтан «құрдым құдық» деп те аталды. Алаш кесемі Әлихан Бекейханов 1926 жылы КСРО FA тапсырмасымен Адай уезін зерттеуге бағытталған экспедиция құрамында болған кезінде шыңырау құдықтарға ерекше назар аударған. Ә.Бекейханов «Казахи Адаевского уезда» атты енбегінде шыңырау құдықтар жайында былай деген: «Шыңырау. Осылай аталаған тереңдігі 30-40 сажын болатын, таспен шегенделген құдықтар, малдан қорғау маңсатында азыз таспен, құммен комкерілген». Осы тұста Ә.Бекейхановтың шыңырау құдықтардың тереңдігіне қатысты сажын елшемі көніл аудартады. 1 сажын 3 аршынға, ал 1 аршын 0,71 см-ге тең, сонда 1 сажын шамамен 2 м. 13 см. болса, 30 сажын тереңдіктегі шыңырау 63,9 метр, 40 сажын тереңдіктегі 85,2 метр болады. Мәтін орыс тілінде жазылғасын сажын деп берген, ертеде құдық тереңдігін құлаш немесе қадаммен шамамен есептеген, сондықтан 30-40 құлаш немесе адым дегенді айтса керек [7, с.140]. Өскери саяхатшы Маг-Гахан Оксуз анғарындағы қазақ даласынан тереңдігі 60 метрден асатын, диаметрі 8-10 фут болатын құдықтарды көзіктірген. Маг-Гаханға жергілік тұрғындар бұл құдықтар Ақсақ Темір дүйірінде де елді сүмен қамтамасыз еткендігін айтқан [17, с.63]. Манғыстау, Үстірт өнірінде, 1,5 – 2 метр жер қабатынан соң қалындығы 30-40 метр, кейде одан да қалын, бірақ жұмсақ тас қабаты түзілген, сондықтан жер астындағы суға жету үшін көздеген жердің тас қабатын үнгү қажет болған. Ол үшін үстінгі жер қабатын кен етіп қазып алып, дәл ортасынан диаметрі 1,5 метрдей етіп тасты дөңгелете сүйменмен (басы үшкір темір құрал, оны балықшылар мұз оюға қолданған) тескілеп, 30-40 см қабатын қопарып алады, оны «тасты бауыздадау» дейді. Бұдан ері бауыздалған қабатты шетінен сындырып отырады. Шыңырау тереңдеген сайын, оның түбіндегі балшық пен тас сынықтарын шығару, салмағы ауыр болғасын қынадай береді. Сондықтан балшықты тасты шығару үшін көн төріден тігілген ауыр дөлықты немесе көнишелеңкіті ұзын арқанға байтап, түйенің көмегімен тартып шығарған [4, 49 б.].

Сурет 3 - Манғыстаудағы әйкел құдық. Р.Карутиң фотосы. 20ғ. басы [13, с.88. Табл 13].

Шыңырау қазу жұмысы шамамен 1-2 айға созылған. Шыңырау қазуға 4-5 немесе бірнеше ер адам қатысқан. Терендігі бірнеше құлаш болатын шыңырау құдықтарды қазып, шегендеу жігіттің жігіті ғана шыдайтын ете ауыр жұмыс болды. Шыңырау құдықтардың диаметрі тар болғандықтан, құдықшы отырып жұмыс жасаған, жер асты сүйк болғандықтан тон киіп қазған [24, с.340-341]. Шыңырау шөлді, тасты жерден қазылатындықтан көздеген жерге қазық кағылып, үстінен кіз үй тігіліп, бір мaldы құрбандыққа шалып, құран оқытқан, соң құдық қазуды бастаған, кіз үй құдықшылардың төбесінен күн түспейтін жерге жеткенше тігіліп тұрған деседі. Су көзін тапқан соң, оны шуберекпен тығындан қойған, үгі деп аталағын ойық жасап алған соң тығынды алып тастаған, сол кезде су біртіндеп үгіні толтырған.

Құдық казғанда шыққан топырағын құдық аузына айналдыра төгілді, Құдықшылар ішкі жұмысын бітірген соң, құдық ернеуі, яғни аузы опырылып құламауы үшін, оны тастармен көмкеріп, қалап кетерген, оны құдықтың қорғаны, құдықтың қоршауы дейді. Осылайша құдыққа қоқыстың түсі мен малдың су ішкен кезде құлап түсінің алдын алған. Құдықтың қорғаны құдық ернеуінен 0,5 аршын биік болған. Құдықтың аузы «әйкел» деп аталған тасқакпакпен жабылды. Тасқакпактың ортасы мес қауға сиятындағы

етілпіл тесілген, сондықтан «әйкел құдық» деген де атап колданылған (Сурет 3-4а). Археологтар есепке алған әйкелдің бірінде адай руының таңбасы қашалған (Сурет 4а). Ал, ағаш қакпақтың сыртын құдық сүйн күм, шаң тозаңнан сақтау үшін киізбен қапталған. Әйкел – арабтың ойық, дөңгелек тас маңынасында колданылады. Өзбек тілінде дөңгелекжүзді ойкулча деп аталады [15, 99 б.]. Құдықтың аузы, ернеуін көтерін тастары мен тас астайларды тас қашаушы шеберлер жасаған [1-2].

Сурет 4 – а) Адай руының таңбасы қашалған шынырау (әйкел құдық) басы [23, с.340]; б) Шынырау және тас астай[23, с.340].

Шынырау қаздыруға тапсырыс берген байлар ақысына 100 қой төлеген. Құдықтың күні құдық ақы, құдық ақы мал деп аталды.

Поляк зерттеушісі, әрі суретші Бронислав Залесский 1848 жылдары Үстірт даласында болып, шынырау жайлы «...мұндай жерде шыныраулар өте сирек, бір-біріне дейін ондаған шакырым жер жүргүте тұра келеді. Олардың бір кездері әлдекімдердің ерен енбегімен, күшімен қазылғаны даусыз. ...Олар кез келген жерден қазылғанымен, қазақтар құдықтарды онай табады. Құдық сүйнің дәмі жүрек айнығардай болғанымен, шөл дала тіршілігінде оның қызметі ерекше. Құдық айналасына аз да болса да көгерген еседі, қызыл мия дөңгелек жапырағын жайса, қамыс-қоға бійкке қол созады, самалман сыйбырлап, ши тербеледі», - деп құдық басындағы тірлікті тірі табиғатпен байланыстырады [11, 95 б.]. Шынырау сүйнің дәмі тұздылау болған. 1873 жылды әскери топографтар Манғыстаудан 1133 шынырауды тіркеуге алған. Белгілі географ О.С. Вялов болса 1930 жылдары Үстірт гидрологиясын зерттегендеге 63 тас шынырауды есепке алғып, олардың 23-нің басынан бірден жетіге дейін тас астайларды көзіктірген. Тас астай-ларға 10 қауға су кететін, 40-50 жылдының бір уақытта суарған. Манғыстау өнірінде сакталығыткен тас астайдың бірі жылдың тұяғы іспетті қашалған (Сурет 5ә). Шынырау мен тас астай бір шебердің қолынан шыққан. Шынырау сүйн қолданғанда алғашқы кезек қаздыртқан иесіне тиесілі болған. Бұл шынырау қаздыртқан адамға деген белгілі бір құрметтің болғандығын көрсетеді [7, 140 б.].

Түркия мемлекетінің Анкара қаласы маңындағы Gordion археологиялық ашық аспан асты музейінде сакталған ерте түркілік дәуірге саятын тас астайлардағы судың сиымдылығы шамамен 5 қауға болады. Бұл өнірдегі тас астайлардың сиымдылығының аз болуы отырышты мал шаруашылығымен және табиги су көздерінің мол болуымен байланысты (Сурет 5б).

Сурет 5 – а) Шыңырау және тас астай [243, с.341]; ә) Жылқы тұяғы түрінде қашалған тас астай [23, с.341]; б) Тас астай. Ерте түркілік кезең. Турция. Анкара. Gordion ашық астап асты археологиялық музей; в) Шеген құдық (құрылышы бітпеген). Каракүм (АЭМ)

Шыңырау құдықтан суды 5-10 шелек су сиятын тері месепен тартып шығарған. Тері mestін аузы дөнгелек, шенбер немесе төртбұрышты етіп құйылған «шаныңбақ» деп аталған темір құрсауға бекітілді, мес қауғаның аузының көлемі аналдыра санағанда 6-7 сүйемдей болған (Сурет 10-11). Мес қауға ұзындығы 1½ болатын ағаш сапка бекітілді, ағаш саптың екінші басы 30-40 см болатын тері таспа арқылы арканға жалғанып, су түйе көмегімен тартылды [7, 140 б.]. Құдық басына орнатылған бұл кондыргы шығыр деп аталды. Су көздері бір біріне жақын болса, екі шыңырау жақын жерден қазылып, қос құдық атанды. Маңғыстауда Мәліш құдығы деп аталатын қос құдық осы күнге дейін сакталған. Қосқұдық бір бірінен алыс болмағасын су тарту ісін женілдеду үшін екеуінің басына қолишиғыр орнатылып, екеуіне бір көлік (түйе, жылқы, өгіз) жегілді. Ол үшін екі доляқ байланған көн арқаның ұштары көліктін беліне бекітіліп, көлікті екі құдық арасына жүргізіп отырған, сонда бір құдықтың түбіне жетіп, су толған доляқты тартқанда, екінші доляқ өз құдығының түбіне түседі де, алма кезек су тартылып тұрады. Ал құдық басында тұрған адам доляқтағы суды астаяға төгіп, қайта тастап тұрады. Жеке шыңырауға жеке көлік керек болса, қосқұдыққа екеуіне ортақ бір көлік болады, яғни жұмысты ұйымдастырудың бұл түрі тиімді болған, бірақ қос шыңыраулар сирек кездескен (АЭМ).

Кіші және Улкен Борсық құмдарында терендігі 10-40 сажынға дейін жететін құдықтар жиі кездескен. Бетпақдалада да су көзі шыңырау тереңде болғанымен, дәл Үстірт, Маңғыстау шыңырауларындағы өте терең болмады. Қызылқұм шөлді аймақ болғандықтан, мал құдықтар арқылы суарылды, терендігі 45 кадымға дейін жеткен [22, с.12]. Қызылқұм құдықтарының басына бір мезгілде 200-300 түйеге дейін жиналған. Қызылқұмда құдықтардың бір бірінен ара қашықтығы 15-20 шақырым болған [22, с.15]. Қазақ жерінің солтүстік батыс өнірінде, Елек өзені аңғарындағы жайлауларда су таяз жерден шыққанымен, сусы аз болғандықтан құдықтар жиі қазылып, таңқы деп аталды. Маңғыстау, Үстірт адайлары жайлауға келгенде таңқы құдық суларын тазалауды дәстүрге айналдырған, кез-келген адай азаматы белдеме деп аталған күректі беліне байлад жүрген. А.Н. Бекейхан: «Әр адайдың беліне қыстырып жүрген темір күрегі болған, сондықтан олар күректі белдеме деп атаған. Ертеде әр қазақ оттық, пышак және шылбыр алып журуі тиіс болғанында, әр адайдың міндепті түрде белінде темір күрегі – белдеме болуы тиіс еді, оның көмегімен адайлар құдық айналасын және оның ішін реттеп тұратын» – деп жазған болатын [7, 141 б.].

Таңқы құдықтардың ернеуі 0,5 аршыннан 1,25 аршынға дейін, терендігі судың шыққанына қарай 2,5-нан 5 аршынға дейін болды. Таңқы басына 3-4 қауға су кететін тас немесе бүтін ағаштан ойылған астайлар орнатылды. Сусы таяздан шығатын құдықтарды «орпа», «еспе», ал құдық қазылатын жерін орпағы деп те атаған. Үшорпа, Қонырпора, Жанаорпа, Ашыорпа, Терекорпа, Қызылеспе, Ашылеспе сияқты жер атаулары құдықпен байланысты екені анық. Сондай ақ сусы таяз жерден шығатын құдықты «ілме құдық» деп атаудың кездесуі, суды қауғамен оңай тартып алуына байланысты қалыптасқан. Ілме құдықтың терендігі 2-ден 3,5 метрге дейін болады. Таяз құдықты да істің көзін білетін, судың көзін танитын адамға қаздыртқан. Таяз құдықтар Тамды аңғарында, Бұқан тау етегінде көп кездескен және де құдықтардың арасы 25-30 шақырымды құрап отырған [17, с.67].

Каракүмда құдықтардың жиі кездесуі, қазақтардың көшпелі өмірімен тікелей байланысты екендігі анық. Каракүм Сыр қазақтарының көктеу, күздеуін қамтамасыз еткен. Каракүмда құмнан түзілген төбені тау, ал етегін құмжасаға дейді. Бұл жерде құдық екі құмжағаның арасындағы жазық ойпаттан қазылады. Құдықты қазып, лай судың, одан кейін таза судың көзі шыққан соң, құдықтың құмы ішіне құламас үшін, дүзгеннің шыбығын бүтін күйінде құдықтың қабырғасына, ал түбін ішіне қаратып, калап шегендер шығады. Мұны «шеген құдық» немесе «шеген» дейді (Сурет 5в).

Дүзген – сексеуілдің бір түрі, биіктігі 1 м – 1м,20 см. Сондықтан болар дүзгенмен шегенделген құдықты Арап, Қарақұмнан басқа өнірде құдықты сексеуілмен шегендерген деген түсінік қалыптасқан. Жергілікті қариялдардың айтуынша құдықты шегендеуге сексеуілді қолданбаған, себебі сексеуіл улы, ері ашы, сексеуілдің уы суға бөлініп, одан су ішкен мат мен адам ауру болады. Қарақұмда шеген құдықтың диаметрі 4 метрге дейін, терендігі 2-5 метрге жетеді, себебі Қарақұмның құмы сусылдақ, жұмсақ болғасын, диаметрін үлкен етіп қазады. Қарақұмда Дүйіспай, Тамен деген екі ағайынды жігіттің құдықшы ретінде аты шыққан екен. «Ердің атын еңбек шығарады», - деген халқымыз. Дүйіспай мен Тамен қайтыс болғанда халық басына шикі кірпіштен там тұрғызыған [АЭМ]. Қазіргі кезде Дүйіспай, Тамен тамдары сәулет өнері ескерткіштері ретінде жергілікті тарихи-мәдени мұралар тізіміне енген. Қазақ жерінің басқа өнірінде аузы кең қазылған құдықты «отан құдық» деп атады.

Түркіменстан жеріндегі құмды аймактарындағы құдық казу ісі Қарақұмға ұксайды. Мұнда құмжағаны этегкүм деп атаған. Этегкүм мен тақырың арасы 30-40 км болған. Ал, тақырысыз құмды жазықты бутевегүм деген. Шегенделген терең құдықтар – орумли ғұйы, шегенделмеген таяз құдықтарудек, шегендеу - орим деп атаған. Орумли ғұйы үшін жынғыл бұтағы қолданылған. Таяз құдықтар 3-5 сажынға дейін, терең құдықтар 9 құлаштан 18 құлашқа жеткен [21, с.211-213].

Тау, адырлардың етегінен қайнар көздерінен қазылған, сұзы мол құдықтар «сұтті құдық» деп аталған. Сұзы мол құдықтар «ақпа құдық, ақшелек құдық» деп те аталағы. Сұзы мол құдықтан 500 қой бір уақытта су ішे алған. Отарды суаруға бірнеше астau қойылған. Ақтамберді жырау өз заманында (1675 – 1768) «Құдық қазсаң қолді каз, кол сұалмай сұалмас», - дегенде «көл» деп құдықты сұзы мол жерден қазу керектігін айтқан. Қазақтар ескірген көне құдықты «обашық құдық», аузы тар, ері таяз құдықты «оіма құдық», өте таязын «шүқанақ құдық», өте таяздың айналасы бекітілмегенін «беке», сұзы тартылып құрғап қалғанын «құрқұдық», ал сұзының тартылуын «құрлану» дейді. Ал бірнеше құдық бір біріне жақын орналасса, «ордалы құдық» деген тенеу айтылған.

Ерте заманда тұщы судың қай жерден шығатынын билетін адамдарды «көзді», «көзі қарақұты» деп атаған. Ертеде Байболат деген Сыр қазағының судың көзін танитын қасиеті болған екен, қырга көшіп бара жатқан жолда (Сыр қазақтары Арқа жақты қыр деген) жер көзінен шығып тұрған буды көрген. Сол жерден құдық қаздырып, сұзы мол құдық, жүргіншілер токтайтын Байболат құдығы, Байболат суатына айналған. Қырдағы Шакшак қазған деген құдықтың иесінін де көзі қарақты болған екен (АЭМ). Судың көзін танудын бір әдісі атты адамдар шауып өткесін, басына тымақ киіп, жер бауырлап жатып, жерге құлағын тосып тындағанда, жер дүңкілдесе, су жерде судың көзі барын білдіретін болған. Бұл әдіс негізінен су тереңнен шығатын Устірт, Манғыстауда қолданылған. Тағы бір әдісінде сүйменді лактырып, соның ұшы қадалған жерді қазады екен. Ал, таяз құдықтарды ақбас шөп, қияқ қамыс, ши, алабұта есken жерден қазады, ол жерлерде су жер бетіне жақын, ері сұзы тұщы болады.

ҚРОМ кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрагатында сакталған Сырдың Арапта құяр тұсы мен Араптың солтүстік шығыс жақ бетіндегі құдактар жүйесінің түсірілімі 1886-1889 жылдары жасалған, онда 310 құдық тіркелген). Топограф П.К. Залесский құрастырыған каталогта Түркістан әскери округтына қарасты бекеттерден 200 дей құдық пен суат аттарын кездестіруге болады. Каталог 1867-1911 жылдар аралығын құрайды. Арап-Қазалы өніріндегі құдық аттары мен орналасуы жоғарыда көрсетілген карта мәліметтерімен толық сәйкес келеді [12]. Ал, алғашқы ауыл шаруашылығы санағы кезінде статистар Қазалы уезінің құстауларынан 400, Перовск уезінің құстауларынан 100 ден астам құдықтарды тіркеуге алған [18; 19].

Сырдың Қараөзек, Жаңадария, Інкәрдария арнасы анғарында жер саздақ болып келеді, сондыктан құдықтың диаметрі Қарақұмдағыдай кең болмайды, енін 2 метрдей етіп қазып, еменмен шегендейді, емен суда ісінбейді, еменді солтүстіктен, Арқадан, түйеге артып тасыған. Еменді кесіп, бұталап, қиоластырып қалап отырып, су көзіне жеткенде су өтетін көз қалдырып отырған. Сондай-ақ, бұл жерде құдық шегендеуге катты күйдірілген қышты да қолданған. Осыған орай қышиқұдық деген атап көздеседі. Құдық қазуды игерген адам, шегендеуге де ұста болған (АЭМ).

Таяз құдықтан су тартып шығаруға қолданылатын шелек қолқауға деп аталағы, оны ірі малдың бүтін сыйдырылған бас терісінен жасалынған. Ол үшін бас терісінің түтін ұстаралын қырып, бауыздау түбін тігіп, тұмсық жағын айналдыра кесіп, шенбер ауыз жасайды, ішіне құм толтырып, шелек түріне келтіріп, алған соң кептіреді, әбден кеуіп, сіреу болған көнтері суға қанша салса да жібімеген. Тері қауғаның аузы жұмсақ кезінде ағаштан керілген. Колқауға 2-4 метр болатындағы ағаш сырғыққа байланған.

Сурет 6 - а) Қолқауға. ҚР Орталық мемлекеттік музейінің фотокүжаттар корынан; ә) Қолшығырмен су тарту. Сырдария ауданы. С.Сейфуллин атындағы ауыл (АЭМ)

Қолшығырлар терендігі 10-15 метр болатын құдықтардан суды оңай тартып шығару үшін жасалған. Ол үшін аша ағаштан баған орнатылып, аша үстіне уық тәрізді имек келетін ағаш белдеуінен байланады, имек қондығының бір басына ауыр темірден бастырық байланады. Екінші басына арқан тартылып, басына шелек байланады.

Құдық басына орнатылатын астау да жергілікті жердің материалына байланысты болды. Сыр-Арал қазактары құдық басында мал суаруға койылатын «науа» деп аталған астаудың екі басын ағаштан жасап, оған теріні керген, құрастырган ағашын желімдеуге талдың шырынын, жантактың балын пайдаланған. Қарақұмда қыстың күні құдық сұына қосымша, кар жауғанда қарды тегіс жерге үйіп, үстіне су құйып мұз жасайды. Қар мұзды қайтадан шауып, ойып, «мұз науа» жасап алып, малды суарған. Бұтін ағаштан ойылған астаулар мен науаларды көшкенде өздерімен бірге алып жүрген. Құдық басындағы үлкен астауларға қатысты *aқпана, дере астау* деген атаулар да бар. Құдық басында астау тәрізді суды мол етіп тартып алып жинап қоятын гидротехникалық құрылышты *ауыт, әуіт*, кей жерде *әуіз* дейді. Сыр өнірінде шаруашылық үшін жинап қоятын жер асты су қоймасын да *ақпана* деп атайды. Ақпана сыртынан қарағанда құдық секілді. Ол жерден қазылып, іші бетонмен жабылады. Ақпана сұын ауыз су тапши ауылдарда мал суаруға және шаруашылыққа колданылады. Бұл жерде құдық сулары XX ғасырдың 90-шы жылдардан бастап құдық сұы тартыла бастаған, сол уақыттан бастап ақпананың осы түрі кен қолданысқа енген (АЭМ). Малға арналған су сақтайтын орынның ақпана атануы таң қалдырмайды, қазактар мал отына байланыс «ақ от», «аузы аққа тиді» деген сөздерді қолданған.

Кей құдықтар кім қаздыртса, яғни кім тапсырыс берсе соның есімімен аталған. Мысалы, Қосым, Қара молда, Қожабай, Алтыбай, Адамбай, Байбике, Адыrbай. Қарақұмда «Шортанбай шегені» деген құдық болған. Қазақтың соңғы билерінің бірі Шортанбай би Қарақұмдағы Ақши жайлауына көшкенде шеген құдық қаздырган екен. Ал, кейде құдықшының атымен аталған, қазған сөзі осындағы да қосылып отырса керек, мысалы Сарбай қазған, Баубек қазған (АЭМ). Құдықтар пайдаланатын уақыт мерзіміне қарай тұрақты және уақытша құдықтар болып бөлінген. Көш жолдарында, мерзімдік коныстарда қазылған құдықтарды - *тұрақты*, керек емес кезінде көміп тасталатындарын – *уақытша құдықтар* деп те атаған [24, 190 б.]. Керуен жолдарындары бойындағы құдықтарда тұрақты бекет ретінде қызмет еткен, олардың керуеншілер мен керуен түйелерін сумен қамтудағы маңызы зор болған.

Құдық атауларының маңызы

Құдық атауларының қалыптасуы тарихи топоникалық, ономастикалық тұрғыда көніл аударарлық мәселе. Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы Оғызқара деген құдық атауының осы жерді байырғы оғыз тайпасының мекендеуімен байланысты екені анық. Көне түркі тілінде ақ, қара сөздері түсті ғана білдіріп қоймай, белгілі бір мағынаға ие болған. Мысалы «көніл ақ» десе жанның тазалығын білдіреді, шөптің сапасына қарай «ақ от», «аузы аққа тиді»; адамға қатысты қара сөзі «карасы көрінді», «қалың қара», «корған болған қара орманым». Осыған орай Ақшығанақ, Ақшынырау, Аққұдық, Ақиген, Ақшілік, Қарақұдық, Қарасу, Қарашеген, деген құдық аттары сұның мол, әрі тұшылығына қарай қалыптасқан. Сары сөзі түркі-монгол тілінде сары «анық», «ашық», «айқын», көне иран тіліндегі сар «басты», «негізгі», түркі тіліндегі сар «кен», «жапан» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қазак тіліндегі сары сөзі топонимдерде «кен», «ұлken», «көлемді» мағынасын білдіреді. Қарақұмдағы Сарапан (Сары+апан) деген құдықтың атауы көлемінің кеңдігі мен сұның молдығына байланысты

қалыптасқан. Ал батыс өнірдегі Сарықұдық, Сарышынырау атауы тасы сары түсті, әрі сазды жерден қазылған терен құдықтарға қолданылған.

Қазақ халқының ұғымында «уш», «жеті», «тогызы», «қырык» киелі сан ретінде қалыптасқандығы белгілі. Санға байланысты Үшқұдық, Төртқұдық, Алтықұдық, Жетіқұдық, Тогызқұдық, Қырыққұдық, Жұзқұдық, Мынқұдық атаулары кездеседі, сондай ақ Жалғызқұдық, Қосқұдық атаулары да құдық санын билдіреді.

Суының дәмі мен көлеміне қарай: Көлкұдық, Сорқұдық, Тұзбай, Ашықұдық, Ақшабұлақ, Сорбай, Тұзбұлақ, Жаманқұдық, Қайнарқұдық, Тұшықарасу; қазылған жеріне қарай: Тақырқұдық, Сайқұдық, Баршакұм, Жусан, Бортас, Қекдомбақ, Жолқұдық, Шенгел, Алтынқұдық, Қызылқұдық, Майтөбе құдық, Қакқұдық, Шилікқұдық, Талқұдық. Ш.Уәлиханов Қырыққұдық пен Ашықұдықтың Арыс өзені мен Келес өзені аралығында жатқанын және суының аңы екенін айткан. Сондай-ақ Ш.Уалиханов Сарусы өзені аңғарында Алакұнан деп аталған құдықты көрсеткен [9, с.264].

Бөрітескен деген құдық атауы бөрінің сарып кеткен жеріне қақпан құрарда, сол жерден судың таяздан шығатының біліп қаздырғанымен байланысты аталған екен. Бөрітескен құдығы 1811 жылы Сібір әскери линиясының регистраторы Мамедияров пен Ш.Уәлиханов жазбасында кездеседі [9, с.265]. Әйел атымен аталған құдықтар та бар, мысалы Қызылқұмда Қызқұдық, ал Аркада Шелбарша деген құдықтар болған (АЭМ).

Құдық таяз болуы, қазақ жерінің шығыс, Тарбағатай, Жетісу өнірлерінде саяз деп атапады. Чуваштар сайаам, өзбектер саез деп атайды [15, 591 б.].

Құдық қазу ісі мен құдықшылық кәсібіне байланысты кәсіптік лексикалық кор, фразеологизмдер және диалектологиялық қорының қалыптасқаны белгілі. Шығыс Қазақстан, Зайсан, Құршім өнірінде құдықтың (Мал қүйдан суарылады); Манғыстау, Оралда құдықтың көзін аршу, яғни тазалауды құдықты қозеу (Су таңқы құдықты қозеу керек); Өзбекстан, Тамды қазақтары құдыққа көшіруді құдыққа салу (Қошқарларды ана қойлардан қашықтагы құдыққа салса деп едім) дейді [15, 591 б.]. Осы кәсіпке байланысты құдықшының құрым қосы, құдық табаны, суат барлау, шеген тас кесу, тебін су, көз ашу, су кінделігі, қайлар, қайлап тесу, қанды құдық, сұыл, ұры ағын, ұры ағын сияқты жүздеген атаулар қалыптасқан [16; 24, 191-192 б.].

Қорытынды

Қазақ жерінен әр өнірінен табылған байырғы құдықтар іздері жер асты суларын пайдалануды игерген байырғы тайпалардың гидротехникалық қана емес, құрылымың ісі білімдер жүйесінің айғағы. Құдықтар қазақ халқының тіршілікті қамтамасыз ету жүйесінде ауыз суды қамтумен бірге, мал суару жүзеге асыруда маңызды роль атқарған. Құдықтың қай түрі тереңі, таязы, тұшысы, ашысы болмасын барлығының сүй молдір, тұнық болады. Халық арасында «Терең құдықтың сүй тәтті», «Бір кісі қазған құдықтан мың кісі су іshedі», «Құдықтан су ішкен, қазғанга раҳмет айтады. Ағашты колецкелеген, еккенге раҳмет айтады» деген нақыл сөздер, «құдыққа бар асылын тыққан шөл даладай», «құдық сүйндай», «құдыққа салған қауғадай» деген теңеу сөздер бар.

Қазақ халқы «су ішкен құдығыңа түкірме» дегенде адам өмірінде белгілі бір із қалдырған кезеңдерінен теріс айналмауына тәрбиелеп отырған. «Судың да сұрауы бар», «инемен құдық қазғандай» деген сөздің тұп-тамыры құдықтан су шығарудың онай шаруа еместігін дөлелдейді. Қазақ халқының наным-сенімдер жүйесінде сүйелді кетіру үшін жаңа ай түғанда қолын жайып «жсанға ай, сүйелімді алты кетті» деп ай сөүлесі түсіп түрган құдыққа тиын тастайды. Құдықтан су алуға барғанда алдымен суга тас лактырады, сонда су ішіндегі шайтандар ұшып кетеді деген. Құдықтың бетін ашық қалдырмаған, таза ұстады мақсат тұтқан. Ертеде құдықтардың мұздатқыш ретіндегі ролі де зор болған, сусынды ыдысқа құйып, батырып қойған.

Қазақ даласында 1968-1970 жылдарға дейін құдықты қолдан қазған. Су шығаратын техникалардың қолданысқа көнінен енүіне байланысты, құдық сұына деген қажеттілік төмендеді. Дегенменде Манғыстауда шыныраулардан заманауи техника көмегімен суды тартып отырған ауылдар, сондай-ақ Сыр-Арал өнірінде «атамның көзі» деп құдықты, сақтап, тазалап қолданып отырған үйлер кездеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- [1] Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.
- [2] Әжіғали С.Е. Крател елінің асыл мұрасы: көпшленді Арап-Каспий өнірінің тарихы мен мәдениеті туралы. Алматы: TimasPrinthause, 2006. 64 б.
- [3] Автордың экспедициялық материалдарынан (АЭМ).
- [3а] Арандаренко Г. К вопросу о каризах. Туркестанские ведомости. 1874. №29. С.113.
- [4] Аргынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: ҚазССР-нің «Ғылым» баспасы, 1969. 170 б.
- [5] Байпақов К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: «Aruna Ltd», 2007. 384 б.

- [6] Беляев И. Поперек Кызыл-кумской пустыни (от Чимбая до Перовска). Түркестанские ведомости. 1904. №10. С.44., №31. С.144.
- [6а] Больщаков. Каизское орошение. Түркестанские ведомости. 1913. №28. С.3
- [7] Бекейхан Ә. Таңдамалы. Алматы: Қазақ әнциклопедиясы, 1995. 477 б.
- [8] Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности VIII в. до н.э. – VIII в. н.э. М.: Восточная литература, 1999. 336 с.
- [9] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. 458 с.
- [10] Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата: Наука, 1985. 156 с.
- [11] Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: «Өнер» баспасы, 1991. 132 б.
- [12] Залесский П.К. Полный каталог астрономических определений Туркестанского военного округа и прилегающих к нему земель. 1867-1911 г. Ташкент: Лито-типография В.И.Илина, 1911. 55 с.
- [13] Карутт Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. СПб.: Издание А.Ф.Девриева, 1910. 188 с.
- [14] «Көшпелілер тарихын, археологиясын, этнографиясын, мәдениеті мен өнерін зерделеу» бағдарламасының экспедициясының ғылыми есебі материалдары (Археологтар: Д.Талеев, Г.Искаков, Г.Бексейтов, Е.Оспанов).
- [15] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Алматы: Арыс баспасы. 2005. 824 б.
- [16] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 3 том. Алматы, 2012. 736 б.
- [17] Маг-Гахан. Военные действия на Оксусе и падение Хивы. М., Университетской типографии Катков и К. 1875. 304 с.
- [18] Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарынская область. Казалинский уезд. Ташкент: Типолитография В.М.Ильина, 1913. 383 с.
- [19] Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарынская область. Перовский уезд. Ташкент: Типолитография В.М.Ильина, 1912. 394 с.
- [20] Оразбаев А.М. Колодцы на поселении Чаглинка (Шагалалы). Поиски и раскопки на Казахстане. Алматы, 1972.
- [21] Оразов А. О типах скотоводства в Ахале в конце XIX – начале XX в. В кнгге: Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. С. 207-220.
- [22] Пельц В. Очерк Южных Кызыл-кумов. Самарканда: Типо-литография Т-ва «Б.Газаров и К. Слиянов», 1912. 64 с.
- [23] Самапиев З, Купербаев К, Аманшиев Е, Астафьев А. Сокровища Устюрга и Мангыстау. Алматы, 2007. 400 с.
- [24] Шойбеков Р. Қазақ халқының байыргы құдықшылық кәсібіне қатысты атаулары мен ұғымдары. «Оразбаев оқулаres» халықаралық-ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы, Қазақ университеті, 2015. Б. 189-192.

REFERENCES

- [1] [1] Azhigali S.E. The architecture of nomads - the phenomenon of the history and culture of Eurasia. Almaty Gylym, 2002. 654 pp. (in Russ).
- [2] Azhigali S.E. Kratel elimin asyl murasy: koshpendi Aral-Kaspia jnirinin tarihy men madenieti turaly. Almaty: TimasPrinthause, 2006. 64 p. (in Kaz).
- [3] Avtordyn ekspediciyalık materialdarynan (AEM).(in Kaz).
- [3a] Arandarenko G. On the question of moods. Turkestan Gazette. 1874. №29. p.113. (in Russ).
- [4] Argynbaev H. Kazaktyn mal sharuashylygy zhaiynda jetnogra-fiyalyk ocherk. Almaty: KazSSR-nin «Gylym» baspasy, 1969. 170 b.
- [5] Baipakov K.M. Kazakstanyn ezhelgi kalalary. Almaty: «Aruna Ltd», 2007. 384 p. (in Kaz).
- [6] Belyaev I. Across the Kyzyl-Kum desert (from Chimbay to Petrovsky). Turkestan Gazette. 1904. №10. S.44., №31. p.144. (in Russ).
- [6a] Bol'shakov. Karizsky irrigation. Turkestan Gazette. 1913. №28. p.3. (in Russ).
- [7] Bokeihan Ә. Tandumaly. Almaty: Kazak jeniklopediyasy, 1995. 477 b. (in Kaz and in Russ).
- [8] Vainberg B.I. Ethnogeography Turan in ancient times in VIII. BC. - VIII in. BC M.: Eastern Literature, 1999. 336 p. (in Russ).
- [9] Valikhhanov C.C. Collected works in five volumes. Volume 4. Alma-Ata: Home Edition Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. 458 pp. (in Russ).
- [10] Groshev V.A. Irrigation southern Kazakhstan in the Middle Ages. Alma-Ata: Science, 1985. 156 p. (in Russ).
- [11] Zalesskii B. Kazak saharasyna sayahat. Almaty: «Onery» baspasy, 1991. 132 p. (in Kaz).
- [12] Zalesski P.K. The full catalog of astronomical definitions of the Turkestan Military District and the surrounding land. 1867-1911 Tashkent: Litho-printing house V.I.Illina, 1911. 55 p. (in Russ).
- [13] Karutts R. Among Kyrgyz and Turkmens to Mangyshlak. Translated from German. Petrov. SPb.: A.F.Devrieva edition, 1910. 188 pp. (in Russ).
- [14] «Koshpeliler tarihyn, arheologiyasyn, jetnografiyasyn, madenieti men onerin zerdeleu» bagdarlamasynyn ekspediciyasynyn gylymi esebi materialdary (Arheologtar: D.Taleev, G.Iskakov, G.Bekseitov, E.Ospanov). (in Kaz).
- [15] Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi. Almaty: Arys baspasy. 2005. 824 p. (in Kaz).
- [16] Kazaktyn ethnografiyalık kategorijalar, uygymdar men ataularynyн destyrlizhuiiesi. 3 tom. Almaty, 2012.736 p. (in Kaz).
- [17] Mag-Gahan. Military action on the Oxus and the fall of Khiva. MA, University printing rollers and K. 1875. 304 p. (in Russ).
- [18] Information on the Kyrgyz land use. Syr-Darya region. Kazalinsk County. Tashkent: Tipo lithography V.M.Illina, 1913. 383 pp. (in Russ).
- [19] Information on the Kyrgyz land use. Syr-Darya region. Perovsky County. Tashkent: Tipo lithography V.M.Illina, 1912. 394 pp. (in Russ).
- [20] Orazbayev A.M. The wells in the settlement Chaglinka (Sharalaly). Searches and excavations in Kazakhstan. Almaty, 1972.

(in Russ).

[21] Orazov A. About the types of cattle in Akhal late XIX - early XX century. The King: Economic-cultural traditions of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. p. 207-220. (in Russ).

[22] Pelz W. Essay Southern Kyzyl Kum. Samarkand: Tipo lithography T-wa "B.Gazarov and K. merger", 1912. 64 p. (in Russ).

[23] Samashev Z., Kushnerbayev K., Amanshaev E., Astafjev A. Treasures of Ustyurt and Mangistau. Almaty, 2007. 400 pp. (in Russ).

[24] Shoibekov R. Qazaq halqynyn bajyrqy qudyqshylyq kasibine qatysty ataular men ugymdary. «Orazbaev oqulary» halyqaralyq-gylimi praktikalyq konferenciya materialdary. Almaty, Qazaq universiteti, 2015. p. 189-192. (in Kaz).

Развитие колодезного дела и его разновидности (по материалам археологии и этнографии)

Картаева Т. Е. Оралбай Е.

kartaeva07@mail.ru, oralbai79@mail.ru

КазНУ им. аль-Фараби. Казахстан, г.Алматы.

Ключевые слова: Мангистау, Кызылкум, Каракум, колодец, мастера-колодезцы, водоем.

Аннотация. Искусство колодезного дела берет свое начало из глубин веков. Археологи обнаружили во время раскопок в местности Шагалалы в Северном Казахстане, Тастыбулаке в Западном Казахстане следы колодцев в виде цилиндра, относящихся к бронзовому веку. Древние племена обладали знанием сложной колодезной технологии. Колодцы играли огромную роль в традиционном жизнеобеспечении казахского народа, помимо обеспечения водой нужд людей, необходимо было поить многочисленное поголовье скота. Вода была главным богатством во время передвижения. В Устюрте и Мангистау вся вода на пути перекочевки сосредоточивалась в колодцах. В местах близкого залегания грунтовых вод хорошего качества выкапывали до нескольких десятков колодцев. В пустынной и каменистой местности важно было определить место закладки колодезного ствола. Занимались этим только мастера профессионалы – кудыкши. Сложность и грандиозность мероприятия состояла в том, что нужно было вручную пробить пласт известняка и добраться до водоносного слоя.

Авторлар туралы мәлімет.

Картаева Тәттігүл – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры міндеттін атқарушы, тарих ғылымдарының кандидаты. Оралбай Ерден – Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері.

Поступила 21.01.2016 г.